

Toplumsal Sınıflar Üzerine^(*) (**)

Korkut Boratav***

I. Bir Sınıf Anatomisinin Temel Çerçevesi

Bu çalışma, Türkiye kapitalizminin, kriz ve yeniden yapılanma yılları olarak tanımlanabilecek 1977 - 1990 dönemini, sınıf dinamikleri açısından, yani bölüşüm ilişkilerinde toplumsal sınıfların mutlak ve görelî durumlarında meydana gelen değişimleri, devlet -sınıf ilişkilerinde gözlenen dönüşümleri ve yer yer bu dönüşümlerin politik ve ideolojik yansımalarını inceliyor. Farklı bir ifade ile, yakın geçmişin çeşitli boyutlarıyla sınıf oluşumlarını ele almayı hedefliyoruz.

Bu türden bir araştırma gündemi, hikâyesi anlatılacak sınıfların anatomisini yapmaya imkân veren bir kavram çerçevesine dayanmak zorundadır. Nasıl ki doğum, ergenlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm, hastalık ve sağlık hallerindeki' insan vücudunu incelemenin ilk koşulu, insan anatomisini kavramaktır; aynı şekilde toplumsal sınıfların dinamiklerini, oluşumunu incelemeye kalkışmak için tutarlı

* Bu yazı, Prof. Dr. Korkut Boratav (1991): 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi: 7. Birinci Basım İstanbul künyeli kitabının s.7-24 arasında yer alan ilk bölümüdür. Yazım biçimi aynen korunmuştur.

** Mülkiye'nin elinizdeki bu sayısının dosya konusu "Bürokrasi" ve sayı editörü de SBF'den Dr. Ahmet Alpay Dikmen idi. Yazı Kurulu üyesi olarak, Ahmet Hocaya, Korkut Boratav Hocamın kitabını hatırlatarak bu özel sayıya yukarıdaki yazının girmesinin, ütülenmiş zihin kıvrımlarının normalleşmesine yarayacağından bahsettim. Ve Dikmen Hoca da onaylayınca, yazının kitap içerisinden taranarak tekrar word dosyası olarak düzenlemesi işi çıktı. Bizim dergide gelenektir. Önerinin gereği, öneri sahibince yerine getirilir. Faydalı ve bir o kadar da üretici bir gelenektir. Bu dipnotu o nedenle yazdım. Kitap içerisinden tarayarak word dosyası haline getirdiğim için her türlü eksik ve gedğin de sorumlusu benim. Okuyucunun bilgilerine takdim olunur. Serdar Şahinkaya.

*** Prof.Dr., AÜ SBF

ve berrak bir sınıf anatomisine sahip olmak gerekecektir. Bu tür bir “anatomik” incelemeye imkân veren kavram çerçevesi ampirik olarak inşa edilemez; belli bir kuramsal hareket noktasına gerek duyacaktır.

Toplumsal sınıf çözümlerinde esas olarak iki farklı kuramsal yaklaşımın kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, özellikle Amerikan toplumsal bilim geleneğinde izlenir. Buna göre toplumsal sınıflar esas olarak farklılaşma ile tanımlanır. Çoğu zaman, bu farklılaşma belli bir sıralamayı, hiyerarşiyi de içerebilir. Gelir veya servet düzeyi, statü farklılıkları, siyasi iktidara yakınlık-uzaklık durumu bu anlayışa göre tanımlanan sınıf veya tabakaların yerlerini belirler. Bu yaklaşımı en iyi yansıtan şema, bir “kişisel” gelir dağılımı tablosunun en düşük gelirden en yükseğe göre sıralanması sonunda oluşan % 20’lik “gelir grupları”dır. Bu “gruplar”ın her birinin içinde çok farklı toplumsal ve iktisadi özellikler taşıyan bireyler yer alır; ancak her grup -gelir düzeyi itibariyle- kesin bir biçimde tanımlanabilmiştir ve grupların tümü nicel analize imkân verecek bir yapıda sunulabilmektedir. Bu çerçeve içinde bölüşüm ilişkileri bakımından “sınıf” farklılıkları bir eşitsizlik sorunu biçiminde ifade edilir. Aynı yaklaşımın bir başka örneği, genellikle içeriği belirlenmeden -ve nedense genellikle çoğul olarak kullanılan “orta sınıflar” ifadesi ile ortaya çıkar. Bu grubun kol emekçilerinden ayrıldığı anlaşılır; ancak bunların dışında kalan tüm kategorileri kapsayacak bir gevşeklikte kullanılan bu “orta” sınıf(lar)ın “üstünde” kimin olduğu kural olarak belli değildir. Bu örneklerde gözlenen “farklılaşma” yaklaşımı, bizce, tutarlı ve anlamlı bir sınıf kavramına dayanmamaktadır; toplumsal çözümlere aydınlık getirecek özellikler taşımamaktadır ve bu nedenle bu çalışmada ona itibar edilmeyecektir.

Toplumsal sınıf çözümlerinde izlenen ikinci ve bizce en elverişli yaklaşımı tarihsel maddecilikte bulmaktayız. Maddeci tarih görüşünün temel bir önermesine göre, belli bir sınıf yapısı belirli üretim ilişkilerinden türer ve dolayısıyla bu ilişkilere tekabül eder. Sınıflı toplumlardaki çeşitli üretim ilişkileri ise, dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artı-ürüne el koymanın farklı mekanizmaları ile tanımlanır ve birbirinden ayrılır. Artığa el koymanın bu ilk kertesi temel (birincil) bölüşüm ilişkilerini oluşturur. Sınıf farklılıkları, bu bağlamda eşitsizlik değil, sömürü sorunsalı içinde ortaya çıkar.

Bu formülasyonu bir kez kabul ettikten sonra, toplumsal sınıfların -burjuva toplumsal biliminin aksine- sadece bir sıralama işlemi ile belirlenemeyeceğini; “tek başlarına” ve birbirlerinden bağımsız olarak tanımlanamayacağını da kabul etmemiz gerekir. Artığa el koymanın her belirli biçimi ve mekanizması, belirli bir toplumsal sınıflar ikiliği/düalitesi yaratır. Bu diyalektik bir düalitedir

ve bunun içinde her sınıf bir diğerine hem bağımlıdır; hem de onunla karşıtlık ilişkisi içindedir. Farklı bir ifadeyle her sınıf, artı-ürüne el koymanın her belirli ve iyi tanımlanmış biçimi içinde kendi diyalektik karşıtına bağlı olarak tanımlanabilir. Herkesin bildiği, kapitalist, feodal ve köleci biçimler içinde işçi sınıfını burjuvaziden, serfi senyörden, köleyi efendiden bağımsız olarak tanımlamak mümkün değildir. Kuramsal ve tarihsel olarak bunların dışında çeşitlemeler de söz konusudur: Yarıfeodal, “Asyatik” üretim biçimleri ve küçük meta üretimi içinde de her biçimin kendine özgü sınıf düaliteleri doğacaktır. Bunlara Türkiye bağlamında ileride değineceğiz.

Toplumsal grup ve tabakaları belirlemeye ve bunlarla toplumsal sınıflar arasındaki ayırım çizgisini çizmeye gelince, bunu ancak artığın yeniden paylaşım süreçlerini çözümleyerek yapabiliriz. Her toplumsal kuruluşta, temel bölüşüm ilişkileri içinde el konan artık, piyasa-ıçi ve piyasa-dışı mekanizmalarla yeniden paylaşılır veya aktarılır. Bu yeniden paylaşırma/aktarma süreçlerine ikincil bölüşüm ilişkileri diyebiliriz. İkincil bölüşüm ilişkilerine birbirinden ayırt edilebilen düzenli biçimler içinde katılanlar belirli toplumsal grup ve tabakaları oluştururlar. Farklı bir ifadeyle, toplumsal grup ve tabakaların tanımlanması ve teşhisi -toplumsal sınıflardan farklı olarak- ikincil bölüşüm ilişkilerine bağlı olarak mümkün olabilir. Bu çerçevede içinde iki ana kategori söz konusudur. Ekonomiye egemen olan sınıfların alt-gruplarını ara-tabakalardan ayırt etmek gerekir. Kapitalist bir ekonomide birinci kategori, sınai, mali, ticari sermaye ve rantiyeler arasında artı-değerin paylaşılması biçiminde ortaya çıkar. İkinci kategoriye giren ara-tabakaların başlıcaları ise, bürokrasi, serbest meslek sahipleri ve (Türkiye gibi bir az gelişmiş toplumda daha fazla önem taşıyan) “marjinal gruplar”dır ve bunlar varlıklarını piyasa mekanizması veya devlet aracılığıyla gerçekleşen artık aktarımları ile sürdürürler. Marksist yazın içinde oldukça gevşek bir biçimde kullanılan “küçük burjuvazi” terimi ile genellikle bu ara tabakaların tümü veya bir kısmı kastedilir. Görüldüğü gibi, toplumsal sınıfların aksine, toplumsal grup ve tabakaların belirlenmesinde yukarıda sözü edilen diyalektik düalitenin varlığından söz etmek yararsızdır; zira bu durumda artığı yaratan ve artığa el koyan iki sınıfın dolaysız karşıtlığı söz konusu değildir.

Toplumsal sınıflarla ilgili burada çizilen kavram çerçevesi, sınıfların nesnel olarak varlıkları ile, yani “kendiliğinden sınıf”lar ile ilgilidir. Sözü geçen sınıf ve tabakaların bilinç düzeylerini, ideolojilerini, toplumsal ve siyasal hayattaki etkinliklerini nesnel varlıkları ile, yani sınıf anatomileri içinde, saptayamayız; bunun için farklı bir düzlemde çözümleme gerekir. “Kendisi için sınıf” kavramı, bu ikinci düzlemde aittir. Bu ayırımın günümüz dünyasında ve Türkiye’deki bazı tartışmalar açısından da önemi vardır: İkinci düzlemde sınıfların rolünü

gözleyemeyenler, sınıfların nesnel varlıklarını ve sınıf çözümlemesinin geçerliğini de yadsıma eğilimine kapılırlar. Bu, sınıfların rolleri ile sınıfların nesnel varlığı arasındaki ayrımın görülmemesinden kaynaklanan bir karışıklıktır.

II. Türkiye Toplumunun Sınıf Dökümü ve Bürokrasi

Toplumsal sınıf/grup/tabaka ayrımlarıyla ilgili bu önermeler yirminci yüzyıl Türkiye toplumunun çözümlenmesinde çeşitli açılardan önem taşıyor. Burada, bu türden bir çerçeve yokluğunun toplumsal sınıf anlayışında yol açtığı karışıklıklardan sadece birini tartışacağım: Bu karışıklık, Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin bir toplumsal sınıf olup olmadığı sorusu etrafında düğümleniyor. Soruya olumlu yanıt verenler, yukarıda önerilen sınıfsal çözümleme çerçevesi ile çelişen bir okul oluşturuyorlar.

Çağdaş bürokrasiyi toplumsal bir sınıf olarak görenlerin ana dayanakları, bu bürokrasinin tarihsel kökenlerine, yani Osmanlı toplumunun “devlet sınıfı”na uzanarak inşa edilir. Bilindiği gibi, (her zaman bu terim kullanılmasa dahi) “devlet sınıfı”, “Asya-tipi” bir üretim biçimi içinde köylülerin ürettiği artığa vergi/haraç biçiminde el koyan ve varlığını bu konumuna borçlu olan sınıf olarak anlaşılır. Osmanlı düzenini Asya-tipi bir üretim biçimi olarak kabul edenler, bu sınıfı İmparatorluğun temel sınıflarından biri olarak görürler. Bu anlamda bir “devlet sınıfı”nın soyut olarak yukarıda önerdiğimiz kavram çerçevesi ve sınıf tanımı ile tamamen tutarlı olduğunu vurgulayalım. Zira, burada belirtilen üretim ilişkisi içinde vergileme/âşâr türü bir mekanizma ile gerçekleşen artığa el koyma bu mekanizmaya özgü ve belirli bir toplumsal sınıflar düalitesi yaratır: Bir yanda artığa el koyan devlet sınıfı, öte yanda ise bu biçimin dolaysız üreticileri, yani vergi ödeyen köylülük. Böyle bir sınıflaşma yapısının kuramsal tutarlılığı tartışılmayacak derecede açıktır. Ancak, Osmanlı toplumunun tarihsel gerçekliğinin bu yapıya tekabül edip etmediği sorusuna gelince, şu ana kadar bu tartışmanın sonuçsuz kaldığını söyleyebileceğimizi düşünüyorum: Bu konuyu tartışan rakip akımlar, yani “Asyatik” ve “feodalite” tezlerine angaje olan okullar, aynı tarih malzemesini kullanarak tamamen zıt sonuçlara ulaşmışlardır. Kanımca, burada, belli bir “model”e bağlılığın adeta bir iman konusu haline geldiği; ampirik malzeme ve tarihsel olguların model inşasına bağımlı kılındığı tipik bir durum söz konusudur.

Bizim asıl tartışacağımız güçlükler Osmanlı toplumundaki “devlet sınıfı”nın varlığı ile ilgili değil. Klasik Osmanlı döneminde böyle bir sınıfın varlığını kabul etsek dahi, Cumhuriyet bürokrasisini bu “sınıf”ın dolaysız uzantısı olarak görmek ve çağdaş Türkiye bürokrasisini böylece bir toplumsal sınıf olarak ele

almak -Osmanlı dönemi için söz konusu olmayan- daha temel bazı güçlükler doğuracaktır. Yirminci yüzyıl bürokrasisinin, modernleşmiş bir devlet yapısı içinde, yine modernleşen bir kamu maliyesi sayesinde varlığını sürdüren maaşlı bir grup olduğu hususunda herhangi bir fikir ayrılığı olmasa gerektir. Kamu maliyesinin tarım kesimi üzerindeki bağımlılığı giderek azaldıkça, bürokrasiyi temel bölüşüm ilişkileri içinde köylülükten elde ettiği artıkle tanımlanan ve varolan bir toplumsal sınıf olarak ele almanın gerekçeleri iyice ortadan kalkar. Bürokrasi ile köylülük arasındaki dolaysız bölüşüm karşıtlığı 1925'te âşârın kaldırılması ile tamamen son bulacaktır. Bu tarihten sonra köylülüğün devlet bütçesine katkısı, dolaylı vergi payları dışında, hemen hemen sıfıra inecektir. Gelirlerini. esas olarak böyle bir devlet bütçesi içinden elde eden bir bürokrasiyi -daha önce sunduğumuz kavram çerçevesiyle tutarlı olacaksak- bir ara-tabaka saymanın dışında herhangi bir yorum, bu nedenle mümkün değildir.

Herhangi bir toplumsal sınıfla dolaysız bölüşüm karşıtlıkları içinde olmayan bu bürokrasinin üst mevkilerinde yer alan kişiler ile egemen sınıflar arasında bazı özel ve sistematik ilişkilerin oluşması ve bu ilişkiler içinde toplumsal artığın bir bölümünün bürokrasinin bu "seçkin" temsilcilerine akması Cumhuriyet tarihi boyunca hep olagelmıştır. Ne var ki bunlar, daha önce ortaya konan anlamda artığın yeniden paylaşımı mekanizmalarını oluştururlar ve bu yüzden bürokrasinin bir toplumsal sınıf olarak kabulünün gerekçesini oluşturamazlar. Keza, Cumhuriyet döneminde oluşan Türk burjuvazisinin bir bölümünün kökenleri, 1920'lerden bu yana devlet imkânlarından "uygun biçimde" yararlanmayı bilen üst düzey bürokrasi içinde aranmalıdır. Ancak bu da, burada tartıştığımız sınıf anatomilerini değil, sınıf oluşumlarını ilgilendiren bir husustur.

Cumhuriyet tarihi içinde Türkiye toplumunun sınıf yapısını ve toplumsal tabakalaşmasını yansıtan basitleştirilmiş bir şema, bizce, gözlenebilen üretim ilişkileri üzerine inşa edilmelidir. Bunlar, kapitalist ve yarı -feodal üretim ilişkileri ile basit meta üretimidir. Bu ilişkiler açısından (ve sözünü ettiğimiz diyalektik düaliteler biçiminde) türeyen toplumsal sınıflar ise işçi sınıfı ile burjuvazi, yarıcı-ortakçı köylü ile toprak ağası ve piyasaya dönük küçük üretici (köylü) ile tüccar-tefecidir. Bu temel sınıf yapısının dışında, ancak ona bağımlı bir biçimde yeralan tabakalar ve gruplar ise, esas olarak burjuvazinin dört alt grubundan (sınai/tarımsal sermaye, malî sermaye, ticarî sermaye ve rantiyeler) ve üç ara-tabakadan (serbest meslek sahipleri, bürokrasi ve kentsel "marjinaler") oluşur. Bu alt-gruplardan herbirini kuramsal ve ampirik olarak tanımlamak çetin bir iştir ve her şeye rağmen dışta kalan kategoriler olabilecektir. Buna rağmen toplumsal sınıflaşma/tabakalaşma yapısının ana öğelerinin bu şemada içerildiğini söyleyebiliriz.

III. Toplumsal Sınıflar ve Devlet: Yöneten Sınıf ve Bürokrasi

Sınıf “anatomisi”nden sınıf dinamiklerine geçişin üç boyutu vardır: Toplumsal sınıfların oluşum, evrim ve dönüşümü; sınıflar-arası bölüşüm karşıtlıklarına bağlı ve zaman zaman bunun ötesine giden mücadeleler ve toplumsal sınıf, grup ve tabakalarla devlet arasındaki ilişkiler... Bunlar, ilerideki bölümlerde Türkiye bağlamında geniş bir biçimde tartışılacak. Burada, sadece sonuncu sorun üzerinde duracağız: Devlet/sınıf ilişkileri üzerinde bazı genel önermeleri tartıştıktan sonra bu sorunsalın yirminci yüzyıl Türkiye’si için nasıl ele alınabileceğini gözden geçireceğiz. Bu bağlamda, devlet/sınıf ilişkilerinin sadece toplumsal sınıfların siyasi iktidarı ele geçirmek üzere belirleyici bir mücadeleye giriştikleri istisnai dönemler, yani devrim ve karşı-devrim anları için incelenmesi anlamına gelecek bir sınırlamanın uygun olmadığını vurgulamak yararlı olacaktır. “Hangi sınıf yönetecektir?” sorusunun esas olarak çözülmüş olduğu “normal” durumlarda egemen blokun alt-grupları arasında devlete ilişkin güç dengeleri değişebilir ve keza, bağımlı/yönetilen toplumsal sınıf/gruplarla siyasi üstyapı arasındaki ilişkiler de değişme halinde olabilir. İleriki bölümlerde tartışılacağı gibi 1980’li yılların Türkiye’si bu bakımdan devlet/sınıf ilişkilerinin ilginç dönüşümler içerdiği bir dönem olarak karşımıza çıkıyor.

Böylesine geniş gündemli bir inceleme için kuramsal hareket noktalarına sahip miyiz? Bu bağlamda da tarihsel maddeciliğin iyi bilinen bir tezinin en yararlı hareket noktasını sağladığını düşünüyorum: Buna göre, toplumsal kuruluşların “normal” evrimleri içinde ekonomik bakımdan egemen olan sınıf - yani artığa el koyan başlıca sınıf- devleti de kontrol eder. Egemen sınıfın alt-grupları arasında değişen güç dengeleri siyasal iktidarın biçimini ve içeriğini belirler ve bu sorun sınıf-içi çatışma, pazarlık ve uzlaşmaların alanını oluşturur. Artığa el koyan farklı sınıflar arasında devletin kontrolü için koalisyonlar da oluşabilir; ancak bu tür uzlaşmalar istikrarsız ve geçici durumlardır. Aynı tezin daha geliştirilmiş bir biçimi, belli anlar’ için devletin görelî özerkliği olgusunu vurgular: Devlet katında, ekonomik bakımdan egemen olan sınıflardan bağımsız, görelî olarak geniş bir hareket alanının varlığı anlamına gelen bu özerkliğin kapsamı büyük toplumsal krizlerde veya bir üretim biçiminden diğerine geçiş dönemlerinde genişleyecektir. İstisnai dönemlerde genişleyen; ancak daima belli ölçülerde var olan bu görelî özerklik olgusu kimi gözlemciler tarafından çok kaba ve adeta totolojik bir genelleme yapılmasına yol açacaktır. Mademki devlet maaşlı bir memurlar takımı tarafından yönetilmektedir ve mademki bu bürokrasi tüm toplumu etkileyen kararları adeta kendi başına alabilmektedir; o halde sadece devleti değil tüm toplumu da yöneten sınıf devlet memurlarıdır.

“Kamu yönetimi” ile “yöneten sınıf” kavramlarını karıştıran bu yanılğı, güçlü ve otoriter bir devlet geleneğinden gelen ülkelerin düşünürleri arasında yaygındır. Türkiye’yi inceleyen toplumsal bilimcilerde bu görüşe bu kadar sık rastlamamız bu nedenle şaşırtıcı değil. Bu yorum, bir kere, devlet memurlarını veya bürokrasiyi bir toplumsal sınıf olarak anladığı için ve yukarıda tartıştığım nedenlerle yanıltıcıdır. İkinci olarak, aynı yorum, yüzyıllar süren Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet dönemi arasında herhangi bir ayırım yapmadığı ve bu uzun tarih dilimi içinde devlet mekanizmasını yönetenleri niteliksel bir dönüşüm saptamadan ele aldığı için de kabul edilemez.

Son zamanlarda kazandığı “liberal sol” kılıf içinde bu yaklaşım, Osmanlı/Türkiye toplumunun geçmiş yüzyılını burjuvazi ile bürokrasi arasında sürdürülen bir “sınıf mücadelesi” olarak görür. Bu mücadele iniş ve çıkışları göstermiş; hatta bu iki sınıf arasında işbirliği ve koalisyon aşamalarından geçmiş olsa da esas olarak “devleti ve ekonomiyi kim kontrol edecek?” sorusu etrafında düğümlenir ve istikrarsız bir denge halinde sürer gider: Ekonomide burjuvazinin egemenliği, bürokrasinin bir türlü giderilemeyen iktisadi varlığı (yani “devletçilik”) yüzünden tam olarak gerçekleşemez. Devlette ise bürokrasinin egemenliği vardır ve bürokrasi bu egemenliği burjuvazinin taleplerine karşı korumak çabası vermektedir. Tarih böyle yorumlanınca 1908-1923 yılları içinde Osmanlı yönetici sınıfının devlet üzerindeki kontrolünün son bulması ve devletin Jön-Türkler ve Kemalistler tarafından fethedilmesi, “devrimci sıçrayışlar” veya “tarihsel kopuşlar” olarak görülemez. Aksine, bu dönüşümler, geleneksel yönetici sınıfın farklı klikleri arasındaki siyasi mücadelenin yansımalarıdır ve bu özellikleriyle dönemin ana sınıf mücadelesini oluşturan bürokrasi/burjuvazi çatışmasının yanında ikincil görülmelidir.

Bu okul, burjuvazinin görelî durumunun zaman içinde güçlendiğini kabul eder; ancak yine de, yirminci yüzyılın sonuna yaklaşırken dahi sonuç kesinleşmemiştir: Burjuvazinin ilerlediği dönemleri, hemen hemen istisnasız olarak bürokrasinin “rövanş” dönemleri izler. 1960, 1971 ve 1980 askeri darbeleri bu nitelikte bürokratik-askeri rövanş hareketleri olarak görülür. “Liberal-sol” söylemi biraz farklı bir terminoloji içinde özetlersek, yirminci yüzyıl Türkiye tarihi Devlet ve Sivil Toplum arasında süregelen; ancak bir rakkası andıran dinamikleri nedeniyle bir türlü sonuçlanamayan mücadelenin tarihidir. Bu yorum politika pratiğine dönüştüğünde, Türkiye toplumunun emekçi sınıflarına -öncülüğü daima burjuvazide kalmış bulunan- Sivil Toplumdan yana güçleri destekleme görevi düşecektir. Ve bu sınıflarla burjuvazi arasındaki çelişkiler ikincil ve arka planda görülmelidir.

“Sivil toplumcu” düşünürlerin en aşırıları 12 Eylül rejimini bürokrasinin sivil topluma karşı etkili bir galebesi olarak görürler. Bunlar, burjuvazinin ANAP ve Özal etrafında kümelenmesiyle 1984’te gerçekleşen ittifakı bürokratik-otoriter devletçiliğe karşı sivil toplumun bir mücadelesi olarak yakın zamana kadar desteklemek eğiliminde idiler. Ne var ki, -üçüncü bölümde tekrar tartışacağımız gibi- bu yorum biçimi, 1980 sonrasında askerî rejimin burjuvazinin ekonomik programına tartışmasız angaje oluvermesi ve hatta ortaya çıkan, otoriter siyasi modelin burjuvazinin 1970’li yılların sonunda somutlaşan özlemleriyle tam uyum içinde olması gibi olguları açıklama imkânından yoksundur.

Burada özetlediğimiz yaklaşım biçimi, biraz köşeli bir ifadeyle, Osmanlı/Türkiye toplumları için bürokrasiyi neredeyse “ebedi bir yönetici sınıf” olarak görür; ancak bu konumunu, daima burjuvaziden gelen saldırılara karşı korumak zorunda kalan bir yönetici sınıf... Bu, tezin ciddi güçlüklerle karşı karşıya olduğunu vurgulamak gerekiyor. Güçlüklerden biri, bürokrasi ile burjuvazi arasındaki ilişkilerin tarih boyunca değişen biçimlerinin algılanamamasından doğuyor: Klasik Osmanlı bürokrasisinin ana çabalarından biri -söz geçeni kuramcılarının yorumlarına göre- kendisine rakip olabilecek ve farklı mülkiyet ve servet birikim biçimlerinden kaynaklanan ekonomik güç odaklarının oluşmasını mümkün kılma iddi. Aynı “yönetici sınıf” nasıl oluyor da yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde -tüm iktisat tarihçilerinin gösterdiği gibi- yeni oluşmakta olan Türk burjuvazisini besleyip desteklemeyi misyon edinecek ve dolayısıyla Osmanlı “devlet sınıfı” ile tamamen zıt bir ilişkiler bütünü içinde olacaktır? Açıktır ki, bu iki farklı tarih dönemi içinde tek bir toplumsal sınıftan; hele hele aynı ve değişmeyen bir “yönetici sınıf”tan söz etmek imkânsızdır. Aynı bağlamda bu kuramın, 1971 ve 1980 dönemeçlerinde askerî rejimlerin burjuvazinin ekonomik ve siyasi taleplerinin icracısı görevini nasıl olup da üstlendiği sorusunu yanıtlayamadığına yukarıda değindim.

Bir diğer ve temel güçlük daha tanımlama düzleminde ortaya çıkıyor: Çağdaş bürokrasiyi sadece bir toplumsal sınıf değil, aynı zamanda Türkiye toplumunun yönetici sınıfı olarak gören yaklaşımların bu stratejik kategoriye yani bürokrasiyi doğru dürüst tanımlamamış olmaları son derecede ilginçtir. Kimdir, nedir bu bürokrasi? Bizim “toplumsal tabaka” tanımımıza uygun bir “sınıf” tanımı yaparak bunların sadece devlet memurlarından oluştuğunu mu kabul edelim? Öyleyse, daima ya iktidarda olmuş ya da iktidarın en yakın rakibi olmuş bulunan ve “liberal sol” okulun çoğu partizanlarına göre 1980’de yine iktidara gelmiş bulunan bu sınıfın son on yıldaki hikâyesi tarihte benzeri görülmemiş bir “toplumsal ve toplu intihar” olayı değil midir? Maaşları hızla aşınarak giderek büyük kentlerin gecekondu semtlerine sürülen ve proletaryanın hayat tarzına ve tüketim normlarına

mahkûm edilmekte olan memur kitlesinin (yani bir sınıf olarak iktidarda olduğu iddia edilen bürokrasinin) “hâl-i pür melâl” ini nasıl açıklayacağız? Belki de bu tanım fazla dardır. Memurlara ek olarak serbest meslek sahibi profesyonel kadrolar ve/veya genel olarak “intelligentsia” da bürokratik sınıfa dahil edilmeli midir? Veya, bu tanımlar fazla geniştir ve bu sınıfı 1950 dönemecine kadar toplumsal kökenleri ve ideolojik yönelişleri ne olursa olsun sadece siyasi kadrolarla sınırlamak daha uygun olacaktır? Ya 1950’den sonra? Belki de sonraki dönemlerde bu yönetici sınıf, yani bürokrasi, sadece belli ideolojik yönelişleri (“devletçilik” gibi) olan ve/veya sadece belli politik bağlantıları (CHP’liler veya askeri rejimlere hizmet edenler) olanlardan ibaret kaldı. Biraz daha daraltsak ve bürokrasiyi albay ve üstü rütbedeki askerlerden veya sadece darbe yapan askerlerden oluştursak ne olur? Franko darbesinin “los quadros generales”i gibi bizim de 1980 yılında “beş generalimiz” olmadı mı? “Bir sınıf olarak bürokrasi” kuramına angaje olanlar bu sınıfı hiç sevmediklerine göre ve bütün amacımız darbeleri ve darbecileri dolaylı biçimde aşağılamak ise, belki de hedefi iyice daraltıp ‘beş, elli veya beşyüz kişilik bir askerî-darbeci bürokrasi senaryosu ile sınırlamak en uygun yol olmaz mı?

Bu tür sorular çağdaş bürokrasiyi toplumsal dönüşümlerin en belirleyici aktörlerinden biri olarak gören tüm siyaset bilimcilerin çalışmalarında yanıtız kalmakta; hatta ortaya dahi atılmamaktadır. Ve açıkça söylemek gerekirse bu derecede gevşek bir “yöneten sınıf olarak bürokrasi” tezine bağlanmaktansa; “bazı adamlar arada bir silah zoruyla gelip devleti işgal ediyorlar; dilediklerini yapıp, canları isteyince çekip gidiyorlar” demek ve bu geliş-gidişlerin ayrıntılı hikâyesini anlatmak çok daha öğretici ve en azından daha az zihin karıştırıcı olacaktır.

Türkiye’de “yönetici sınıf” sorunsalına egemen olan bazı yaklaşımların, özellikle bürokrasiyi Türkiye toplumunun yönetici sınıfı olarak ele alan yorumların eleştirisini yapmakla yetinemeyiz. 20. yüzyıl Türkiye’sinde toplumsal sınıflarla devlet arasındaki ilişkileri açıklayan olumlu bir açıklamayı da ortaya koymak zorundayız. Yakın geçmişe ilişkin ayrıntılı tartışmaları sonraki bölümlere bırakarak, devlet-burjuvazi ilişkileri üzerinde alternatif -ve bizce çok daha verimli- bir açıklamanın ana çerçevesi, İmparatorluğun çöküşüne tekabül eden -ve devletin görece özerkliğinin genişlediği- dönemde devlet çarkına el koyan küçük burjuva kökenli kadroların zaman içinde burjuvalaşması ve devletin ekonomik bakımdan egemen bir sınıflar bloku tarafından giderek fethedilmesi süreçlerine dayandırılmalıdır. Bu “fetih” aşamasının tamamlanma tarihi 1950 seçimleri değil, CHP’nin içinde uygun dönüşümlerin tamamlandığı ve işçi hareketi ile sosyalist partilerin dışlandığı bir çok-partili rejime geçişi temsil eden 1946-47 yıllarıdır. Şüphesiz ki, sonraki yıllarda burjuvazinin devlet üzerindeki egemenliği iniş ve

çıkışlar gösterecektir: Küçük burjuva radikalizmi ve nadiren de olsa sosyalizm burjuvazinin ideolojik ve siyasi hegemonyasını zaman zaman ciddi olarak tehdit edebilecektir. Askeri darbeler, “ülkeyi komünizm ve anarşiden kurtarmak ve özel teşebbüs ve yabancı sermaye için yeniden çekici hale getirmek” amacıyla da yapılırsa, her darbe, sermaye için devlet mekanizmasını denetlemeyi sağlayan kanalların yeniden oluşturulması zorunluluğunu getirir. Hatta bazen, devletin “yeniden fethi”nin gerekli olduğu kriz dönemleri gündeme gelebilir: Üçüncü bölümde tartışılacağı gibi, 1978-79 ve belki 1960 bu tür iktidar bunalımını temsil eden yıllar olarak yorumlanabilir. Bu alternatif açıklamanın güçlüklerle dolu olduğu ve herkesçe kabul görmeyeceği muhakkaktır; ne var ki, Türkiye'nin bu yüzyıl boyunca yaşadığı karmaşık süreçlerin “yönetici sınıf olarak bürokrasi”den ibaret basit bir hikâyeye açıklanamayacağı herhalde kabul edilmelidir.

IV. Sınıf Çözömlmeleri İçin Bazı Yararlı İpuçları

Maddeci tarih görüşüne dayalı sınıf çözümlmeleri zaman zaman kuramsalci bir metodolojik sapmaya saplanma eğilimindedir. Bundan kastettiğim şudur: Daha önceden oluşturulmuş kuramsal bir senaryonun içinde toplumsal sınıflar, rolleri önceden belirlenmiş soyut aktörler olarak tarih ve toplum sahnesinde yer alırlar; bunlara belli tavırlar, tutumlar, tepkiler atfedilir; ampirik/tarihsel malzeme de bunları doğrulamak ve kanıtlamak amacıyla oldukça selektif ve gevşek bir biçimde kullanılır. Ortaya ilginç bir hikâye çıkabilir; ancak aynı derecede ilginç ve tamamen farklı bir hikâyenin inşası da mümkündür. Bunlardan hangisinin geçerli, daha aydınlatıcı ve daha doğru olduğunu anlamamıza imkân verecek ölçütler, göstergeler, kanıtlar genellikle ortaya konmaz ve tartışılmaz. Bu inceleme, öyle umuyoruz ki bu metodolojik sapmadan kurtulabilmiştir. Bu doğrultuda, yani sınıf çözümlmelerinin metodolojik sorunları üzerinde işe yarayabilecek bazı ipuçlarını burada kısaca tartışmakta yarar olabilir.

Bir kere, dinamik sınıf çözümlmelerinin belli bir sınıf anatomisine dayanması gerektiğini; farklı bir ifade ile tutarlı bir kavram çerçevesi olmadan gevşek bir biçimde kullanılan sınıf terminolojisinin fazla aydınlatıcı olamayacağını tekrar vurgulayalım. Sınıf çelişkilerinin ekonomik çerçevesini oluşturan bölüşüm ilişkileri bu kavramsal çerçeveye dayanarak incelenmelidir. Bu bağlamda en yararlı ilk yaklaşım, bölüşüm çözümlmelerinin, sözü geçen sınıf düalitelerine dayalı temel bölüşüm ilişkileri ve artığın yeniden paylaşımını yansıtan ikincil bölüşüm ilişkileri arasındaki kavramsal ayrıma dayanmalarıdır. Bu ilk yaklaşım, ekonominin tümünü kucaklayan birikim süreci içinde bu farklı düzlemlerin nasıl eklemlendiğini ortaya koyan bir ek çözümlleme ile tamamlanmalıdır. Temel ve ikincil bölüşüm ilişkilerine ait nicel göstergelerin inşası bu bağlamda önem taşır.

Bu tür ampirik girdilerin varolması, toplumsal sınıf/tabaka ve grupların görece ekonomik durumlarında meydana gelen değişikliklere ilişkin spekülative savların ortaya atılmasına engel olacaktır. Bölüşüm değişiklikleri genellikle sınıf ve grup tavırlarının oluşmasında önem taşıyan etkenlerin başında yer almakta ise bu konudaki bilgilerimizin mümkün mertebe zaman içinde karşılaştırılabilir biçimde sistemleştirilmesinin önemi ortadadır. Doğrudan doğruya birikim sürecinin, sınıf mücadelelerinin ve bu süreçleri etkilediği ölçüde devlet politikalarının bölüşüm dinamikleri üzerindeki etkilerini ayırtmak çetin bir görev olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmanın ileriki sayfaları, özellikle ikinci bölüm; bu doğrultuda bir çabayı yansıtıyor.

Siyasi iktidardan kaynaklanan değişkenlerin, yani iktisadi ve sosyal politikaların yansımalarını saptayabilmek ve bunları sınıf konumları bakımından değerlendirebilmek için bu kararların hangi mekanizmalar içinde oluştuğunu ve uygulandığını derinliğine kavramak zorundayız. Bu formel kanalların saptanmasının ötesine giden bir araştırma gündemini oluşturur ve çeşitli grupların siyasi karar-alma sürecine nasıl nüfuz ettiklerini; somut örnek-olaylar içinde tekil kararları nasıl etkilediklerini veya belirlediklerini incelemeyi gerekli kılar. Böyle bir araştırmaya yönelmeden sınıf-devlet ilişkileri üzerinde yukarıda eleştirdiğim türden gevşek savları doğrulamak ve reddetmek imkânsız olur. Üçüncü bölüm, burjuvazi/devlet ilişkilerini böyle bir yaklaşım içinde ele almaktadır.

Sınıfların ve toplumsal grup/tabakaların içsel tarihi üzerinde, bunların günlük mücadelelerine, hayat koşullarına ilişkin olarak her türlü ampirik ve olgusal malzeme kullanılabilir; istatistik ve/veya anket tekniklerine uyum koşulu arama lüksünden vazgeçilmelidir. İktisatçıların sosyolojik ve antropolojik alan çalışmalarına uzaklıkları; ampirik araştırmaların ustaları olan toplumbilimcilerin ise örneğin bölüşüm dinamiklerine yönelen iktisadi incelemelerden kopuklukları çok ciddi sorunlar olmaya devam ediyor. “Sözlü tarih”ten, edebiyattan veya basından kaynaklanan ve pek de el sürülmemiş geniş bir alan toplumsal tarih araştırmacılarını beklemektedir. Bu incelemenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde bu tür malzemeyi, sınırlı ölçülerde de olsa, kullanmaya çalıştım. Sınıf terminolojisini kullanmayı seven çok sayıda toplumsal bilimcinin, halk sınıflarından gelen edebiyatçılarımızın ürünleriyle ilgilenmemeleri ne büyük bir ayıptır. Sayısı hiç de az olmayan bu yapıtların bir bölümü benim için Türkiye köylü ve işçi sınıflarının içsel tarihi, günlük mücadeleleri üzerinde kimi akademik çalışmadan daha değerli malzeme taşımaktadır. Bunları bu çalışmada açıkça kullanmayı beceremediğim için hayıflanıyorum.

Son olarak, Türkiye’de toplumsal bilimin belki de en spekülative alanı olan sınıf ideolojileri üzerindeki incelemelere kısaca değinmek yararlı olabilir. Türkiye’de

ideolojik konumların çok renkli bir çeşitlilik ve hareketlilik içinde oluştuğunu ve değiştiğini ve bu oluşumları saptamanın ve çözümlemenin çok güç olduğunu söylemek herhalde mümkündür. Bu yüzyıl boyunca Türkiye'deki kültür, fikir ve siyaset hayatının araştırmacıya bu alanda oldukça zengin hammadde sağlayacak özellikler taşıdığını düşünüyorum. Eksik olan bu türden ham malzeme değil, bireysel ve kurumsal görüş, tavır ve davranışlarla belirli toplumsal sınıf ve grup/ tabakalar arasındaki bağlantıları kuracak; ideolojinin farklı dilimleri arasında ayırım yapabilecek veya görünüşte bütünlük taşıyan bir doktrini farklı ideolojik öğelerine ayrıştırabilecek kuramsal ve metodolojik araçlardır. Bu doğrultuda çok dikkatli ve ince bir çaba içine girmedikçe, "burjuva, küçük-burjuva ve işçi sınıfı ideolojileri" ve "resmi, egemen, bürokratik ideolojiler" üzerinde söylenen ve yazılanlar, en iyi olasılıkla başlangıç hipotezleri, en kötü olasılıkla da içeriksiz, spekülasyon savlar olmanın ötesine geçemezler. Çalışmamızın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde sınıf ideolojileri alanına amatörce bir giriş yapıldı. Oradaki saptamalar, bu çok karmaşık sorunlar üzerinde düşünme ve tartışmaya dönük bir davet olarak yorumlanmalıdır, o kadar...